

УДК 821.161.2-31.09:321.64

ОСУД ТОТАЛІТАРИЗМУ В ЕТОЛОГІЧНИХ ПОВІСТЯХ А. ДІМАРОВА

Сиротенко В.П.

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

У статті розглянуто ряд повістей А. Дімарова антитоталітарного спрямування з явно вираженими жанровими ознаками творів етологічної проблематики. Кожна з повістей ґрунтується на конфлікті людини трагічної долі з суспільним середовищем, але характер і шляхи розв'язання порушених конфліктів різні. Герой повісті «Попіл Клааса» єдиною можливим способом знищення зла вбачає безпосередній самосуд над слідчим-катом, і автор його цілком підтримує. У цьому виявляється гуманістичний характер авторської позиції, однак у наступних повістях він зазнає суттєвих змін. І до позитивних героїв повісті «Тридцяті (Притча про хліб)», і негативного персонажа повісті «Я теж людина (Сповідь стукача)» автор однаково ставиться зі співчуттям, бо це люди, яких зламала тоталітарна система.

Ключові слова: жанр, проблематика, етологічна повість, тоталітаризм, гуманістична концепція.

Постановка проблеми. Творча доля сучасного українського письменника А. Дімарова в чомусь парадоксальна. Ставши лауреатом Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка (1982) за романну дилогію «І будуть люди», «Біль і гнів», він завоював симпатію й любов широкого читацького загалу завдяки трьом книгам повістей-історій: «Сільські історії» (1987), «Містечкові історії» (1987), «Боги на продаж. Міські історії» (1988). Стосовно ж самого розуміння природи повісті як жанру зауважимо, що природу творів А. Дімарова розглядаємо через призму жанрової концепції Г. Поспелова, який уважає, що жанру властиві типологічні властивості, обумовлені історично повторюваними аспектами проблематики, що і становить його зміст. Отже, виділяються національно-історичний, романічний, етологічний і міфологічний жанри [7, с. 204].

Зауважимо, що перевага етологічного жанру в доробку А. Дімарова не випадкова. Починаючи з 60-х років ХХ сторіччя, українській прозі була властива постановка морально-етичного експерименту, коли розкриття характеру героя відбувається через подолання протиріч гуманістичних прагнень людини й недостатніми реальними можливостями їхнього здійснення. Необхідність показати при цьому всю складність прийняття правильного рішення сприяє збагаченню форм, розширенню й переосмисленню художніх за-

собів, оскільки «саме на цьому шляху здійснюються найплідніші пошуки нової художньо-естетичної виразності літератури, виникають нові жанрові різновиди» [6, с. 127]. Тому аналіз змістово-жанрових особливостей повістей А. Дімарова, об'єднаних умовною назвою «твори антитоталітарного спрямування», видається актуальним, адже відкриваються можливості оцінити авторську позицію на рівні її художньої реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Повісті А. Дімарова неодноразово опинялися в полі уваги критиків, однак в основному йшлося про морально-етичне спрямування творів [2]. Зверталася увага й на їхню жанрову своєрідність [1], однак проблематика повістей не розглядалася через призму жанрової характеристики твору, що обмежувало змістово-художню характеристику наявного тексту в цілому.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зважаючи на це, зосереджуємося на осмисленні сутності конфліктних протистоянь між персонажами повістей «Попіл Клааса», «Тридцяті (Притча про хліб)», «Я теж людина (Сповідь стукача)» на рівні їхньої жанрової проблематики, що дозволить виявити авторську позицію та її художню реалізацію.

Мета статті. Зважаючи на це, метою нашого дослідження є окреслення типологічних ознак зазначених повістей як творів етологічного жанру й водночас виділення індивідуальних особли-

востей кожної з них, що засвідчує їхню митецьку довершеність.

Виклад основного матеріалу. Щоб у читача не склалася думка про А. Дімарова як кон'юнктурного письменника, підкреслимо, що більшість анти-тоталітарних повістей написані в 60-70-ті роки ХХ сторіччя. Так, повість «Тридцяті (Притча по хліб)» – це один із вилучених радянською цензурою розділів роману «І будуть люди» (1964-1968).

Повісті «Попіл Клааса», «Тридцяті (Притча по хліб)», «Я теж людина (Сповідь стукача)» мають спільну проблематику – осмислення поведінки людини в умовах тоталітарної системи. У цих творах письменник звертається до почуттів людей, життя яких було скалічене жорстокими обставинами, знаходячи кожного разу нові аспекти в осмисленні порушеної проблеми, будучи при цьому непохитно переконаним у тому, що людина має право на моральну компенсацію.

Засуджений за 58-ю статтею Олександр Михайлович Костюк («Попіл Клааса»), мріє про зустріч зі своїм слідчим Свиридом Йосиповичем Химочкою. Переїнявшись відповідними демократичними цінностями, Костюк сподівається побачити перед собою людину з нормальними почуттями й судженнями. Але ж знову почув на свою адресу «контрик», а незабаром переніс і фізичний біль від майстерно поставленого удару Химочки, яким той вибивав зізнання з арештантів у тридцяті роки. Тобто, час не змінив Химочку, він переконаний у своїй правоті, сумління совісті не переслідують його. Саме це більш за все й обурює Костюка, який прагне справедливо-го суду над катом.

Отже, конфлікт повісті ґрунтується на тому, що неможливо юридично покарати зло, а це обумовлює і зміни в настроях головного героя. Його тепер не влаштовує перспектива чужими руками покарати Химочку. Невідворотність покарання свого кривдника стає справою честі Олександра Михайловича. Він сам себе призначає суддею з правом винесення і здійснення вироку. Це надзвичайно відповідальна ситуація, тому важливо розуміти, чим при цьому керуються люди, чим обумовлене прийняття того чи іншого рішення. Безвихідь, в якій опинився Костюк, викликає тільки одне почуття – ненависть. Вона й підказує героєві єдине рішення – знищити Химочку, але перед фатальним пострілом зазирнути йому в очі, побачити в них страх, відчувши при цьому радість помсти за всі муки і приниження.

Прийнявши відповідне рішення, герой холодно-кровно обдумує всі деталі, веде підготовку, а потім і реалізує задумане. Продемонстрований спокій, з одного боку, передає почуття переконаності самого Костюка у справедливості й правомірності вбивства, а з іншого – ставлення автора до дій персонажа. Урівноваженість, об'єктивність повісткування передають солідарність автора з діями Костюка, що підкреслюється контрастом при повідомленні про похорони Химочки й Олександра Михайловича. Ті, хто породжував беззаконня в роки репресій, отримують від автора морально-етичний осуд, чим і виправдовується формальне порушення кримінального кодексу з боку головного героя.

Як бачимо, екологічність проблематики повісті полягає в тому, що кожен із персонажів пред-

ставляє певну соціальну лакуну з її моральними цінностями. Однак авторські симпатії неоднозначно засвідчують пріоритети, які дійсно визначають гуманістичні ідеали, на які повинні орієнтуватися суспільство. Але ж спосіб їхнього утвердження Костюком не може не викликати обґрунтованих сумнівів. Не сподіваючись на справедливе покарання злочинця з боку держави, герой купує рушницю і набої до неї, щоб самостійно здійснити акт помсти: «Він уже знав, що зробить із Химочкою» [3, с. 453]. Та чи стане після цього менше зла, чи не перетвориться месник на ката Химочку, розраховуючи лише на силу зброї, на фізичне знищення носія зла. Тож не без задоволення можемо констатувати, що, хоча і дуже повільно, але все більш виразно заявляють про себе інші тенденції. Не відкрита конфронтація, а згуртованість, не взаємні звинувачення, а консолідація, оскільки необхідно жити в єдиній країні в єдиному громадянському середовищі. І вперше ці тенденції у творах А. Дімарова починають звучати в повісті «Тридцяті (Притча по хліб)».

Так, якщо зіставити образ Костюка з провідними персонажами цього твору (а це перш за все образ діда Хлипавки), то ми побачимо, що він діє зовсім по-іншому, а отже, звучать й інші оціночні висновки з боку автора. Уже підзаголовком А. Дімаров дає зрозуміти, що будуть порушені принципи й основи самого буття, найвищі закони людського співіснування. Тому поруч з персонажами, змальованими в характерній для стилю прозаїка об'єктивно-аналітичній манері, з'являються символічні образи Смерті, Бога, умовно-реалістичні картини раю та суду над Сталінім. Сам же автор виконує роль своєрідного провісника, підсумовуючи важливі етапи в долях героїв і заглядаючи в їхнє майбутнє. А воно вимальовується доволі трагічним: самогубством закінчує життя вірний лєнінець Гінзбург, звинувачений у правоопортуністичних ухилах; устримлений у щасливе колгоспне завтра Володька Твердохліб голодного тридцять третього року відбирає останню квасолю в тєстя і тєщі, але так і не може переконати свою дружину, чому в ім'я класової боротьби необхідно прирікати на жахливу смерть найближчих людей і родичів.

У похід за справедливістю до земного бога Сталіна відправляється по-сільськи мудрий дід Хлипавка. Тут автор удається до традиційного для літератури прийому «ходіння». Потерпаючи на дахові вагону від холоду та страху, наслухався дід і про страждання безвинних по всій Україні, бачив і чорні непривітні російські села, потрапивши врешті-решт до в'язниці за «проголошення контрреволюційних слів», приходить до найнесподіванішого й у чомусь парадоксального відкриття: у в'язниці краще, ніж на волі, оскільки в ній годують, а тільки таким чином можна врятуватися від голоду та розору. З цими думками й постав дід перед Богом, просячи в нього не відпущення власних гріхів, а організації справедливого суду над головним винуватцем і нахненником усіх цих страждань – Сталінім.

Картини суду – це кульмінація не лише повісті, а всієї гуманістичної концепції А. Дімарова. Перед Сталінім свідками його злочинів і позивачами постають замордовані голодом чоловіки й жінки, матері з немовлятами, замуче-

ні у в'язницях та таборах. І після проходження кожної чергової групи автор повторює, що їх було «тисяча тисяч». Цей біблійний вислів стає камертоном найвищої справедливості, відповідно з чим і можна засудити найстрашніший злочин проти людяності й людства. Однак виявляється, що навіть Бог, вочевидь переконавшись у масштабах скоєного зла, не чуває за собою права визначити міру покарання: «простіть мене люди, бо я вам не суддя: нема в світі кари, що зрівнялася б із страшними злочинами цього чоловіка» [4, с. 174].

Це не заклик до всепрощення, це усвідомлення того, що зло карається не формальним вироком, не фізичним знищенням його носія, а нагадуванням про те, що зло, жахливе може міститися в кожній людині, тому так важливо не допустити його проявів. Знищуючи зло в собі, людина перестає вороже ставитися до інших. Ця істина не нова, але в сучасному посттоталітарному суспільстві, яке тривалий час сповідувало закони класової боротьби й ненависті, її необхідно відроджувати й захищати, оскільки тільки так можна досягти гармонії у взаємостосунках, громадянської й духовної злагоди. Акцентування на цих моментах і є яскравим підтвердженням етологічної спрямованості самої повісті.

Повість «Я теж людина (Сповідь стукача)» цікава тим, що письменник уперше чітко й однозначно визначає жанровий різновид твору. І це не випадково, оскільки в період так званої «перебудови», особистісно-психологічних негараздів спостерігається вибух сповідальної прози, що дозволяє найадекватніше виразити наболіле, розібратися у власних помилках, успіхах і невдачах.

Спочатку образ Віталія Андрійовича скидається на добре «знайомого» негативного персонажа. Він занурений в інтелектуальну діяльність, запрограмований на досягнення тільки позитивного для себе результату, але при цьому надзвичайно егоїстичний. Коли персонаж довідується, що в нього може народитися позашлюбна дитина, то відразу чарівна «жриця кохання» перетворюється на мерзеньку Надьку, позбавитися якої необхідно в будь-який спосіб. Але, втікаючи від любовних тенетів, невдалий коханець потрапляє в інші, ще більш замасковані й небезпечні – його примушують стати інформатором («стукачем») в органах КДБ. Спочатку він чуває внутрішній дискомфорт від необхідності обов'язково зазначати прізвища своїх колег по кафедрі, але даний стан триває недовго, персонаж «звикся з своєю новою діяльністю, якщо її можна так назвати, відчуваючи якесь аж задоволення, якусь аж потребу в ній...» [5, с. 49].

Намагаючись осмислити причини такої поведінки, письменник підходить до розв'язання порушеної проблеми на генетичному рівні. Адже прозаїк аналізує не просто психологію індивіда, а визначає ракову пухлину, яка свого часу вразила все радянське суспільство, проявляючись і сьогодні. Так, пересічна радянська людина тривалий час не могла бути самою собою, бо постійно відчувала тиск тоталітарної системи, її деморалізуючий вплив на особистість. Адже прояв незалежного мислення розцінювався як виклик існуючим порядкам або ... провокація. Не випадково всі присутні на кафедрі викладачі спо-

чатку роблять вигляд, що не чувають і не бачать Миколу Петровича, який теревенить про «досягнення» СРСР і розповідає анекдоти про генсека Брежньова, потім обурюються, чому він робить їх співучасниками своїх крामольних тверджень. Саме на цій підставі головний герой повісті й робить «страшне» відкриття: «Ішов і мені здавалося, що назустріч пливом пливуть самі стукачі. Й оця мила жінка стукачка... Й оцей солідний дядечко стукач... Й оця юна пара... Й оцей учень із ранцем за спиною... й отой... й отой... і ота... Але ж «тато» (Микола Петрович – В. С.) невже таки й він? Не знаю. І досі не знаю достеменно» [5, с. 63]. Що може бути жахливіше за подібну невизначеність? Жити поруч з людиною й недовіряти їй. Оцінювати слова і справи і не знати, наскільки вони щирі по суті, нарешті, чинити щось, не будучи впевненим у їхній щирості. Тому так незатишно чуває себе читає, дізнавшись, що відставний кадебіст Сава Петрович працює над мемуарами. А можливо, продовжує займатися «соціальними дослідженнями»?

Як бачимо, страх, що живе в душі кожного, паралізує совість людини, підштовхує на негідні вчинки, а потім дозволяє шукати виправдання своїй підлоті. А страх, як і вірус СНІДу, знищуючи генетичну основу індивіда, передається у спадок. Не одне покоління виросло під загрозливий окрик «Не можна!» Тому саме на шляху викорінення цього зла й бачиться вагомий результат у розвиткові пострадянського суспільства, необхідно кожному його членові навчитися робити те, «чого не можна» (В. Симоненко), бо, тільки долаючи природні та штучні перепони, формується особистість.

Тому й виникає питання, а що ж робити з Віталієм Андрійовичем, який своєю діяльністю сприяв укоріненню страху в людських душах. Піддати осуду, розвінчати й поставити до ганебного стовпа? Подібні пропозиції до певної міри характеризують світовідчуття певної частини сучасної громадської думки. Адже до цих пір не затихають взаємні звинувачення з боку «прихильників соціалістичного вибору» й борців за «національну самобутність і незалежність» України, між ветеранами Великої Вітчизняної війни та вояками УПА, ба, навіть весь український народ намагаються розокремити на «східняків» і «западян». І вихід з цього протистояння бачиться лише один – знищити свого кривдника, розрахуватися з ним.

А. Дімаров же зумів побачити у своєму персонажеві не тільки антисоціальний тип, який заслуговує безумовного презирства, але і скалічену, розтоптану і по-своєму нещасну людину. Не випадково повість називається «Я теж людина». Письменник усвідомлює, що кожному громадянину необхідно повернути право бути людиною, почувати себе вільною особистістю, оскільки тривалий час у радянському суспільстві саме ці якості свідомо ігнорувалися, піддавалися забуттю, за яким часто приховувалося беззаконня. Адже воно настільки вмело камуфлюватися привабливими ідеологічними гаслами, що стиралася грань між моральністю й аморальністю, порядністю й ницістю. То навряд чи комусь дано право третейського судді, щоб у черговий раз поділити всіх на правих і винних. З неприхованим щемом

заявляє про це герой повісті: «Усі ми жертви не-людської системи. І колишні судді, й колишні ув'язнені. Системи, в якій були розтоптані, знищені людські цінності, в якій зло перемішалось з добром» [5, с. 79]. Саме про це і слід пам'ятати!

Висновки і пропозиції. На підставі проведеного аналізу можемо стверджувати, що А. Дімаров обирає героями своїх повістей людей непрості, часто трагічної долі. Однак у кожному творі знаходить нові нюанси, що визначають

характер конфліктних протистоянь героїв із соціальним середовищем, що засвідчує митецьку майстерність прозаїка, передаючи водночас суттєві типологічні риси повісті етологічної проблематики. Тому подальший напрямок досліджень убачається в тому, щоб зосередитися на творах національно-історичної та романічної жанрової проблематики, а також виявити ті засоби характеротворення персонажів, які визначають стильову оригінальність письменника.

Список літератури:

1. Бондаренко Ю. Жанрова своєрідність повістей-«історій» Анатолія Дімарова / Ю. Бондаренко // Слово і час. – 2002. – № 5. – С. 3-7.
2. Гречанюк С. Анатолій Дімаров проти Леві-Строса / С. Гречанюк // Вітчизна. – 1984. – № 11. – С. 189-198.
3. Дімаров А. Попіл Клааса / А. Дімаров // Дімаров А. Боги на продаж: Міські історії. – К.: Радянський письменник, 1988. – С. 434-455.
4. Дімаров А. Тридцяті (Притча про хліб) / А. Дімаров // Дімаров А. В тіні Сталіна: Повісті. – К.: Дніпро, 1990. – С. 126-174.
5. Дімаров А. Я теж людина / А. Дімаров // Березіль. – 1992. – № 9-10. – С. 37-79.
6. Жулинский Н. Человек в литературе: Общественные ценности и проблема художественного характера / Н. Жулинский. – Киев: Наукова думка, 1983. – 304 с.
7. Поспелов Г. Типология литературных родов и жанров / Г. Поспелов // Поспелов Г. Вопросы методологии и поэтики: Сб. статей. – М.: Наука, 1983. – С. 202-212.

Сиротенко В.П.

ГВУЗ «Донбасский государственный педагогический университет»

ОСУЖДЕНИЕ ТОТАЛИТАРИЗМА В ЭТОЛОГИЧЕСКИХ ПОВЕСТЯХ

А. ДИМАРОВА

Аннотация

В статье рассмотрено несколько повестей А. Димарова антитоталитарной направленности с явно выраженными жанровыми чертами произведений этологической проблематики. Каждая повесть базируется на конфликте человека трагической судьбы с гражданским обществом, но характер и пути разрешения затронутых конфликтов различны. Герой повести «Попіл Клааса» единственным возможным способом уничтожения зла видит непосредственный самосуд над следователем-палачом, и автор его полностью поддерживает. В этом проявляется гуманистический характер авторской позиции, но в следующих повестях он претерпевает существенные изменения. И к положительным героям повести «Тридцяті (Притча про хліб)», и отрицательному персонажу повести «Я теж людина (Сповідь стукача)» автор одинаково относится с сочувствием, ибо этих людей сломала тоталитарная система.

Ключевые слова: жанр, проблематика, этологическая повесть, тоталитаризм, гуманистическая концепция.

Syrotenko V.P.

SHUE «Donbass State Pedagogical University»

CONDEMNATION OF TOTALITARIANISM IN THE ETHOLOGICAL NOVELS BY ANATOLII DIMAROV

Summary

The article deals with a number of Anatolii Dymarov's novels of anti-totalitarian orientation with explicit genre features of works of ethological issues. Each of the stories is based on the conflict of a tragic fate man with the social environment, but the nature and ways of resolving violated conflicts are different. The hero of the story «The Ashes of Klaas» considers lynching over the investigator-executioner as the only possible way to destroy the evil and the author completely supports for it. This is the humanistic nature of the author's attitude, but in the following novels it changes significantly. The author has the same compassionate attitude to the protagonists of the story «The Thirties (The Parable of the Bread)» and the antagonist of the novel «I am also a human being (The Confession of a Snitch)», because their personality was broken by the totalitarian system.

Keywords: genre, issues, ethological novel, totalitarianism, humanistic conception.